

MAX WEBER'E GÖRE İKTİSADİ ZİHNİYETİN RASYONALİZASYONU

İshak TORUN*

Özet

Bu çalışmada, toplumsal zihniyetteki iktisadileşmenin nedenleri analiz ediliyor. Konunun analizi, büyük ölçüde, Max Weber'in düşünceleri çerçevesinde yapılıyor. Max Weber, Batı toplumlarının gelişme dinamiğini rasyonelleşme kavramı ile açıklıyor. Ona göre, zihniyetin rasyonelleşmesi kapitalist iktisadi zihniyeti yoğuruyor, kapitalist iktisadi zihniyet ise modern kapitalizmi yaratıyor.

Anahtar Kelimeler: Max Weber, Kapitalizm, Rasyonelleşme, Reformasyon, İktisadi Zihniyet

Abstract

This study analyses the factors causing economisation of social thought. The discussions and analyses in this paper are mainly based on Max Weber's point of views. Rationalisation forms the basis for Max Weber's explanation of the development of Western societies. According to him the rationalisation of social thought creates the capitalist economic thought, and the capitalist economic thought causes the birth of Modern Capitalism.

Key words: Max Weber, Capitalism, Rationalisation, Reformation, Economic Thought

Giriş

Weber, akademik hayatı boyunca, “modern kapitalizm niçin yalnızca Batı’da ortaya çıkmıştır” sorusunu cevaplamaya çalışıyor. Bu bağlamda kendine şu soruları yöneltiyor (Käsler, 1972: 10): “Rasyonel bilim ve teknik, rasyonel endüstri kapitalizmi ve rasyonel bürokratik devlet örgütlenmesi niçin modern zamanda Batı’da ortaya çıktı?”. “Rasyonelleşme süreci Batı dışında, bilhassa Asya’da ve diğer kültürlerde niçin gerçekleşmedi?” “Toplu-

* Yrd.Doç.Dr., Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

mun, grupların ve tek tek bireylerin hangi öncelikleri rasyonelleşmeye yol açtı ve bunun için hangi bedeller ödendi?”.

Weber, Batı toplumlarının gelişme dinamiğini temelde “rasyonelleşme” kavramı ile açıklıyor. Modern dönemde Batı ile ilgili “rasyonel kapitalizm”, “rasyonel yönetim”, “rasyonel hukuk”, “rasyonel işletme”, “rasyonel muhasebe” ve “rasyonel bürokratik örgüt” gibi hemen hemen her kavramı rasyonellelikle niteliyor. Weber’in eserlerindeki temel kavram şüphesiz rasyonelleşmedir. Bu kavram, onun düşüncelerinin çıkış noktasını oluşturuyor (Parsons, 1981: 81 ve Bendix, 1972: 50-67).

Weber’e göre, çoğu toplum ve kültür rasyoneliteye sahip olmadıkları için, eşliğine kadar gelmiş olmalarına rağmen, modern kapitalizm’e geçemiyor (Elibol, 1983: 98). Ona göre, kapitalizm iktisadi zihniyetin rasyonelleşmesinin bir tezahürüdür.

Batı’da dinin rasyonelleşmesi, genel anlamda Hıristiyanlığın reforme olmasıyla, özel anlamda Katolikliğin Protestanlığa dönüşmesiyle ilgilidir. Protestanlık, kendine mahsus anlayışla Batı iktisadî gelişmesi için gerekli olan kapitalist zihniyeti (ruhun) ortaya çıkarıyor. Weber’in “Protestan ahlâk kapitalizmin ruhudur” şeklindeki tezi bu gerçekliği betimliyor.

Weber, din ve kapitalist zihniyet gibi birbirine zıt dünyaları şaşırtıcı şekilde bir araya getiriyor. İki ayrı dünya bir ortak çizgide buluşuyor. Ülgener’e göre (1981: 17), din ve kapitalist zihniyetin her ikisi de evrensel tarih açısından, daha bir çokları ile beraber (ilim, sanat, hukuk vb.) bütün bir medeniyet dünyasına damgasını vuran genel bir prensibin – rasyonelizmin- havası içinde dünyaya gözlerini açıyor.

Bu çalışma, Max Weber’in iktisadi gelişme düşüncesi bağlamında, kapitalizmin ortaya çıkışı ve rasyonelleşme arasındaki ilişkiyi ele alıyor.

1. Kapitalizm Kavramı

Weber’e göre (1993: 67), kapitalizm, “siyasal kapitalizm” ve “modern kapitalizm” olmak üzere ikiye ayrılıyor. Siyasal kapitalizm’in ise beş türü vardır: “Emperyalist kapitalizm”, “sömürgeci kapitalizm”, “serüvenci ve yağmacı kapitalizm”, “vergici kapitalizm” ve “parya kapitalizmi”.

Weber’e göre (1993: 66), iktisadi gelişme süreci tarihte bir defa ve bir yerde, Batı’da, Modern Kapitalizm ile sonuçlanıyor. Modern kapitalizm, kapitalist iktisadi gelişme sürecinin bir meyvesi ve bir aşamasıdır. Kapitalizmin

başlangıç ve türlerinin diğer zaman ve toplumlarda görülmüş olmasına karşın, sürecin modern endüstriyel kapitalizm olarak kemale ermesi ancak Batı' ya kısmet oluyor.

Weber'e göre, modern kapitalizm kazanç ve kâr arzusunun işin ve üretimin rasyonel örgütlenmesi temeline dayanan işletmelerle gerçekleştirmeye çalışıldığı iktisadi düzendir (Acar, 1993: 105). Elde etme güdüsünün, kazanç uğraşının, kâr sâikin, mümkün olan en fazla miktar parayı kazanma gayretinin kendi içinde kapitalizm ile doğrudan doğruya bir ilişkisi bulunmuyor. Sınırsız kazanç açlığı ve kâr hırsı hiç bir biçimde kapitalizm ile aynı şey değildir. Kapitalizm olsa olsa bu irrasyonel güdülerin dizginlenmesi, en azından rasyonel olarak dengelenmesiyle özdeş olabilir (Weber, 1985: 15). Kâr ve kazanç arzusu her çağ ve toplumda vardır. Ancak, kâr arayışı ile akılcı çalışma disiplinin bileşimi tarih boyunca bir kez, modern zaman da, Batı'da ortaya çıkıyor (Aron, 1986: 372). Kapitalist işletme bürokratik (rasyonel) bir örgütlenme aracılığıyla en fazla kâr elde etmeyi hedefleyerek modern kapitalizme hizmet eder.

Rodinson'a göre (1978: 26), kapitalizmi belirleyen şey en çok kâr değil, sınırsız birikimdir. Yani, kazanç isteğinin sınırlanmaması ve üretim isteğini sınırsız kılacak biçimde daha çok biriktirme isteği ile harekete geçirilmesidir. Kapitalizm sürekli, rasyonel, kapitalist işletmenin, devamlı yenilenen kâr arayışının, yani *verimliliğin* peşindedir. Bütün ekonominin kapitalist düzene bağlı olduğu yerde, verimliliği hedef almayan işletmeler ortadan kalkmaya mahkûmdur. Kapitalist eylem kuru kâr hırsına göre değil, değiş-tokuş imkânlarını kullanarak bir kâr elde etme umuduna dayanan, (biçimsel olarak) barışçı kazanç fırsatı üzerinde kurulu bir davranıştır (Weber, 1985: 15).

Kapitalist kazancın, diğer kazanç metotlarından farklı olarak, rasyonel bir biçimde elde edildiğinin göstergesi işletmenin belirli bir faaliyet dönemi sonunda rakamla hesaplanan bilançosunun değiş-tokuş yoluyla kazanç sağlamak için kullanılan maddi üretim araçlarının değerini aşmak zorunda olmasıdır. Kavram açısından önemli olan, tahmini para girdisi ile tahmini para çıktısı arasında karşılaştırmaya bağlı kalmanın ekonomik eylemin belirleyici özelliği olmasıdır.

Kapitalist işletmenin gelişiminde iki öge belirleyici oluyor. Bunlar, ev ile işyerinin birbirinden ayrılması ve bununla yakından ilişkili olan rasyonel bir defter tutma davranışdır (Weber, 1985: 19). Defter tutma eylemi, girdi ve çıktı kaydının tutulmasından öte, özünde maliyet muhasebesinin olduğu bir mantık ve işleyişe sahiptir.

Kapitalizm, iktisat literatüründe genellikle, Batı iktisadi gelişmesi ile eş anlamda algılanıyor. Veya, birbirinin nedeni-sonucu olarak ele alınıyor. Oysa, bu iki olgu Weberyen terminolojide eş anlama gelmiyor. Bu farklılık, Weber 'in kapitalizm olgusuna yüklediği özgün anlamdan kaynaklanıyor. Onun kast edip ideal tipleştirdiği kapitalizm, "*modern kapitalizm*" dir.

Weber, "modern kapitalizm"i "*endüstriyel kapitalizm*", "*rasyonel kapitalizm*", "*modern rasyonel kapitalizm*", "*burjuva kapitalizmi*", "*modern endüstri kapitalizmi*" ve "*rasyonel işletme kapitalizmi*" gibi adlarla eşit anlama gelecek şekilde kullanıyor.

2. Rasyonalizm ve Reformasyon

Rasyonalizm (akılcılık) bir yandan görenekçiliğe, diğer yandan dogmatizme karşı duran bir meslek ve bir metottur (Başgil, 1942: 25, Bolay, 1990: 223). Popper'e göre (1989: 197), rasyonalizmin anlamı oldukça bulanıktır. Geniş anlamda, düşünce etkenliğini, gözlem ve deneyimi kapsar. Dar anlamda, akıldışılığın (irrasyonalizm) değil de, deneyciliğin (ampirizm) karşıtı olarak kullanılıyor. Bu anlamda kullanılan akılcılık, düşünceyi gözlem ve deneyimden üstün tutuyor ve bundan dolayı da "düşüncülük (rasyonalizm)" olarak niteleniyor. Weber ise, dar epistemolojik / bilimsel anlamından farklı olarak, kültürleri belirleyen temel bir motif olarak ele alıyor (Özlem, 1999: 77).

Weber, rasyonalizmin çok değişik anlamlara gelebileceğini ifade ediyor. Bir anlamı, sistemci düşünürün dünyanın algılanmasına getirdiği rasyonalizasyondur: Gerçeklik üstünde, gittikçe ince ve soyut kavramlar kullanarak, artan bir kuramsal egemenlik kurmak. Başka bir anlamı, kesin olarak belirlenmiş pragmatist amaca, eldeki verilerin gitgide daha doğru hesaplanmasıyla, metodik olarak varılmasıdır. Rasyonalleşmenin derece ve yönü olumsuz açıdan büyü öğelerinin ortadan kalkmasıyla, olumlu açıdan fikirlerin sistematik tutarlılık ve doğaya uygunluk kazanmasıyla ölçülüyor (Weber, 1993: 52 ve 250).

Genel olarak toplum hayatı ve özel olarak iktisadî hayatın rasyonalleşmesiyle, Hıristiyanlığın reforme olup Protestanlaşmasıyla modern kapitalizm ortaya çıkıyor: Katoliğin hayatı günah, günahattan sonra tövbe ve tekrar günah, arkasından nedamet şeklinde inişli çıkışlı bir seyir takip ediyor. İrrasyonel davranış bu istikrarsız ortamlarda bir yapı haline geliyor. Protestanlıkta ise tam aksine, herkes kendi kendisinin rahibi oluyor ve bireyin seçilmişliğini sürdürebilmesi için sürekli kendisini kontrol etmesi, sonuna kadar doğruluktan

şaşmama kararlılığını sürdürmesi gerekiyor. İyi kul olmanın yolu, günah işledikten sonra tövbe etmekten değil, Tanrı'nın nasip ettiği meslekte çalışıp çile çekmekten geçiyor. Bu sebat ve kararlılığın kurumsallaşması "sürekli başarı", "meslekte sebat" ve "sürekli en fazla kâr elde etme" gibi tutum ve davranışlarını yükselen toplumsal değerler haline getiriyor (Elibol, 1983: 99).

Eğer, dinin iktisadî hayattaki fonksiyonu kurucu ve oluşturucu olmaktan çıkıp meşrulaştırıcı ve destekleyici olursa dindarın iç dünyasındaki disiplin ve Tanrı'ya karşı yükümlülük duygusu ekonominin ihtiyaç duyduğu rasyonel çalışmayı, gelişmeye yapılacak bireysel katkıyı ibadet gibi algılamaya dönüştürebilir. Protestanlığın toplumsal ve ekonomik hayatla ilgili temel vurgusu bu doğrultudadır. Protestanlık, rasyonalitenin amaçlarına ulaşmasında, dinin kolaylaştırıcı bir katalizör olmasını ifade ediyor. Tüm dini yorumlar, iktisadın "genel kuramına" uygun hale getirilmiş oluyor (Çelik, 1993: 73). Ancak din, dünya ve ekonomik hayatı motive etme sürecinde dünyevileşerek kendi sonunu da hazırlıyor. Bu anlamda kapitalizmi açıklayan söylem, aynı zamanda, içi boşalıp, ruhunu kendinden uzaklaştıran dinin (Protestanlığın) ironik hikâyesidir.

Kapitalizmin gelişmesinde zorunlu, birleştirici faktör rasyonel ruhtur, yani rasyonel düşünce ve rasyonel iktisat zihniyetidir.

Zihniyetin rasyonelleşmesinden (iktisadileşmesinden) önce iktisat ahlâkında geleneksel motifler egemendi. Geleneksellik, endüstri ve ticarete atadan geldiği gibi bir değer atfedilmesine neden oluyor. Söz konusu geleneksel yaklaşımın günümüzde de izlerini sürmek zor değildir. İktisadî düşüncenin rasyonelleşmesi yolunda ilk adım, gelenekle mücadele ile atılıyor.

İkel gelenekçilik iki şekilde somutlaşıyor: İlki, maddi işlerde yoğunlaşıyor. Meselâ, Çin' de yolların yapımında, rasyonel araç veya ulaşım imkânlarının kullanımı bazı geleneksel odaklarca engelleniyor. Benzer muhafazakârlık Batı'da demiryolu yapılırken de yaşanıyor. Devlet memuru, toprak sahipleri ve tüccarların çıkarlarının zedelenmesi rasyonalizasyonun önündeki belli başlı engelleri oluşturuyor. Geleneksel engeller sadece tahrik edilen ekonomik dürtülerle, çıkar, kazanç ve kâr gibi motivasyonlarla yok edilemez. Batı'da iktisadî hayat üzerindeki gelenekçiliğin prangası Burjuva sınıfının mücadelesiyle aşıyor. Weber'e göre (1961: 355), Burjuvanın geleneksel irrasyonellikle mücadelesi, bazılarının kolay bir indirgemecilikle yaptığı gibi, burjuvanın kâr hırsı ve kazanç açlığıyla, kısaca kuru "çıkar" dürtüsü ile açıklanamaz. Çünkü, Burjuvanın çıkar dürtüsü, meselâ Orta Çağ tüccarlarından hiç de fazla değildir.

Çıkar sağlama ve kazanç elde etmeye yönelik olarak orijinal, iki zıt tavır bulunuyor: “İçsel tavır” ve “dışsal tavır”. *İçsel tavır*, gelenek ve aile, klan ve kabilenin dini ilişkilerine bağlılık tarafından belirleniyor. *Dışsal tavır* ise ekonomik ilişkilerin sınırlandırmadığı sınırsız ve tabii kazanç elde etme dürtüsü ile ilgilidir. Dışsal tavrın sınırsız kazanç dürtüsü, içsel tavrın, yani gelenekçiliğin baskısı altındadır. İçsel tavır ile dışsal tavır kategorik olarak birbirlerine zıttır. Batı’da rasyonelleşme süreci, bir taraftan geleneksel kardeşlik ilişkisi içine hesabı katarken, eski dini ilişkilerini de disipline ediyor. Nevar ki, aile topluluğu içine hesabın girmesi ve toplumda ekonomik ilişkilerin öncelenmesi saf dinin sonunu hazırlıyor. Weber’e göre (1961: 356), bu yönde bir gelişme yalnızca Batı’ya özgüdür.

Kapitalist iktisat zihniyeti gelenekçiliğe zıt bir karakter taşıyor. Pre-kapitalist dönemde kazanç ve kâr arzusu tüketim ve gösterişle başkalarına tahakküm etmek, şan ve şöhrat kazanmak gibi irrasyonel bir amaca yöneliktir. Yine, bu dönemde *kazanç yolları* sömürü, yağma, angarya ve vergi gibi vasıtalar. Modern kapitalizmdeki kâr ve kazanç ibadet niyetiyle bir meslek içerisinde düzenli ve disiplinli çalışmayla elde ediliyor. Sahip olunan zenginliğin lüks ve ihtişam için harcanması ise püritenin sahip olduğu züht anlayışına yakıştırılmıyor (Weber, 1961: 356).

Tekrar etmek gerekir ki, kapitalist zihniyeti çoklarının sandığı gibi sınırsız bir kazanç ve sömürü hırsına indirgenemez. Çünkü, öylesi tutkular tarihin her devrinde var olagelmiştir. Batı kapitalizmi için yeni olan, düzenli bir *meslek* çatısı altında rasyonel-metodik çalışmayı kendine vazgeçilmez bir hayat ilkesi ve felsefesi haline getirmiş, tüketim ve gösterişten çok tutum ve hesaplılık tarafına yatkın vazife ve iş adamı tipidir. Weber, düzenli yaşama tutkusu ile Protestanlığın (Luther kolu hariç) metodik-riyazetçi kanadı olan Kalvinizm ve onunla bir çizgide olmak üzere Püritanizm arasındaki yakınlık üstünde duruyor (Weber, 1985: 14-15 ve Ülgener, 1991: 17).

Pre-kapitalist dönemde, mütevazı bir hayat seviyesinde dengeye gelen bireyler, bu dengeyi sürdürebilecek birikime veya sabit gelire sahip olduğunda derhal çalışmasını azaltmakta, hatta çalışmaktan vazgeçmektedir. Kapitalizmin yığmacı zihniyetine ters düşen bu feodal davranış kalıpları, Protestan Ahlâk ile ortadan kalkıyor (Bodur, 1991: 87). Feodal dönemde de kâr ve kazanç hırsı vardı, fakat kâr ve kazancı tutumlulukla yarına devretmek zihniyeti yoktu. İşte, Protestanlık birinci zihniyeti rasyonelleştirerek ikinci zihniyeti yarattı.

Rasyonalizm, gelenekle bütün bağlarını koparıp her şeyi aklın denetimine ve hesapçı mantığına uyduran ve bütün bir medeniyet dünyasına damgasını vuran temel bir anlayıştır¹. Bu anlayış bilim, sanat, mimari, eğitim, müzik ve hukuk gibi din ile iktisadî (dünya) ve daha birçoklarını kendi süzgecinden geçirip bir çizgide topluyor (Ülgener, 1991: 17).

Kapitalizm, bir açıdan, teknik gelişmeyle ilgilidir. Teknoloji, tekniğin rasyonelleşmesiyle, bilimin tekniğe uygulanmasıyla ortaya çıkıyor. Bu bağlamda, teknoloji rasyonelleşmenin bir ürünü olarak ilk defa Batı’da gerçekleşiyor. Teknik alandaki rasyonellik temelde teknik olarak karar verme birimlerinin hesaplanabilirliğine, yani, Batı biliminin özelliklerine, matematik ve deneysel bilimlere bağlıdır (Weber, 1985: 21).

Ontolojik bakımdan din ile ekonomi birbirlerine çatışan olgular gibi görünüyor. Tezatlık, XIX. yüzyılda kâr ve kazanç dürtüsü ile dinin birbirlerini olumlamasıyla ortadan kalkıyor. Din ne zamanki dünyayı reddetme yerine ona şekil vermeye yöneldi, o zaman iktisadî hayatı da motive ediyor. Esasında, dinlerin önemli bir kısmı, emirleriyle dünyevi pratikleri motive ediyor. Protestanlık, kapitalist iktisadi düzenin motivasyonlarını bu şekilde sağlıyor. Weber, Dinin ehlileşmesi ya da *dünyevileşme (sekülerleşme)* sini, Batı’da her şeye damgasını vuran rasyonelleşme süreci ile bu mantığa dayandırıyor (Aydın, 1993: 44).

Bilim, sihir ve büyüden arınmış olarak, bugünkü anlamını yalnızca Batı’da kazanıyor. Bilime deneysel yöntem ile rasyonel kanıtlama yönteminin uygulanması ilk defa Batı’da keşfediliyor. Modern lâboratuvar, ilk örnekleri önceleri görülmekle beraber, özünde rasyonalitenin ürünüdür. Bu bağlamda, rasyonel bilim yalnızca Batı’ya özgüdür. Hukuk ta öyle. Rasyonel hukuk, kaprisli kişisel uygulamalardan çok, eşit vakalara eşit biçimde uygulanacak kuralların toplamı demektir. Zaten, rasyonel hukuk modern kapitalizmin niteliklerinden biridir. Din reformu (Reformasyon) da geçmişin kemikleşmiş, akıl dışı hurafe ve dogmalarının yerini aklın (rasyonalizm) alışıdır. Rasyonel iktisat, piyasa şanslarını her türlü görenek ve alışkanlık kalıplarının dışında akıl ve hesap yoluyla değerlendiriyor (Weber, 1985: 12-21).

Weber’e göre (1993: 255), yönetimin rasyonelleşmesi otorite kaynağının geleneksellikten *yasallığa* kaymasıdır. Yasal otoritede itaat, peygamberler ve

¹ Bu çağın genel prensibini, eskilerin deyimiyle ilcaat-ı zamanın rasyonalizm olduğunu Weber gibi Sombart da benimsiyor (Aron, 1986: 348). Rasyonalizmin Modern Çağ’ın genel prensibi olmasıyla ilgili bkz. (Özlem, 1999: 76-77, Ülgener, 1981: 17)

kahramanlar gibi karizmatik yetenekleri olan kişilere, kutsal geleneğe, zorlayıcılığı gelenekçe belirlenen bir egemen kişiye ya da ayrıcalık ve ihsan yoluyla meşruiyet kazandırılmış memuriyet ya da ödenek sahiplerine duyulan inanç ve bağlılığa dayanmıyor. Yasal otoriteye itaatin temelinde, genel olarak tanımlanmış işlevsel bir *resmi görev* kavramına kişisel olmayan (*impersonalizm*) bağlılık bulunuyor. Resmi görev rasyonel olarak konulmuş normlar, yasalar ve kararnamelerle saptanıyor.

Rasyonalizasyonun yönetim alanındaki izdüşümü olan *bürokrasi*, Weber'e göre (1993: 51), tayin edilmiş amaçlara ulaşmak için en etkili yolları sunan araçtır. Bürokrasi bir aygıttır, onu kim kullanırsa amacına ulaşmada isabetli davranmış olur. Rasyonel bürokratik yönetim modern insana doğa ve toplum üzerinde etkin denetim imkânı verir, onu tahmin edilemeyen bir dünyanın endişelerinden ve büyüsel güçlerin hâkimiyetinden kurtarır. Öte yandan bürokratikleşme, iş ve görevlerin gittikçe mekanikleşmesine, kişisel ve birincil ilişkilerin yerini resmi ikincil ilişkilerin almasına, siyasal yaratıcılığın körelip *dünyanın bütünüyle tatsızlaşmasına* neden oluyor.

Reformasyon sonucunda kilisenin tahakkümünden kurtulan birey, kolektif şuur ve sorumluluk yerine, bireysel sorumluluk yükleniyor. Bireyin dindarlığını veya başarısını kişisel başarıya bağlayan Reformasyon, başarının reel zemini sanayi toplumu olduğundan hareketle, dini, belirleyen konumdan belirlenen konumuna düşürüyor. Reformasyon bir yandan dinin aslını kilisenin dogmalarından arındırırken, öbür yandan onu bütünüyle sanayi toplumunun gereklerine endeksliyor. Dindarlık, iş ve çalışma hayatındaki performansa bağlandığından, bir açıdan dinin performansı da sanayi toplumunun şartlarına indekslenmiş oluyor (Çelik, 1993: 73). Dinin dünyevileşmesinin yolu da bu şekilde açılmış oluyor.

Weber, Protestan Ahlâk'ın kapitalizmin ruhuyla uyumlu olduğunu, fakat kapitalizmin bir kere geliştikten sonra Protestan bir dünya görüşüne bağımlı olmayacağını söylüyor. Ona göre, kapitalizm bir kere tecessüm ettikten sonra, Protestanlık olmadan da, içsel bir anlam pahasına kendiliğinden devam eder. Bu doğrultuda, ekonomik faaliyetler bir meslek anlamı olmaksızın, sadece gündelik terimlerle yorumlanmaya başlanır. Mesela, ABD de servetin yaratılışında "eğlence niteliği" ağır basıyor. Weber, hiç bir meşrulaştırmaya veya dinsel anlama ihtiyaç duymaksızın kendi kendine varlığını sürdüren bir kapitalizm için "ruhsuz uzmanlar, kalpsiz şehvetlilerden oluşan bir toplum" deyimini kullanıyor (Aktaran Turner, 1991: 205).

Neticede, modern kapitalizm makine gibi kendi kendine rasyonel prosedürle işleyen ve insanların neredeyse “zihinsiz çarklar” gibi iş gördüğü bir toplum yaratıyor. Marx, bu sorunu *yabancılaşma* olarak tasvir etmektedir.

Batı iktisadî gelişmesi ve Modern Kapitalizm ekonomik hayatın dini motivasyonla güdülenmesi ile ortaya çıkıyor. Ancak, gelişme bir kere gerçekleştikten sonra bu etkileşim tersine döndü, bir alt-yapı kurumu olan kapital, yani madde, bir üst-yapı kurumu olan dini dejenere ederek kendine angaje etti. Protestan din adamı *Bakster*, bu durumu acı bir sitayişle aşağıdaki gibi ifade ediyor (Aktaran Çelik 1993: 240):

Dünya ile ilgili metalar her an üzerimizden atılabilecek ince palto gibi olmalıdır. Protestan Ahlâk tarihinde görülmedik madde birikimine sebep olmuş, fakat, bu madde insan hayatı üzerinde giderek demir paltodan kafes olmuş, bugün Protestanlığın ruhu bu kafesten kaçmıştır.

Weber’e göre, modern kapitalizm artık dini desteğe ihtiyacı olmadan devam edebilir. Bu düşünce, Newton’ un tabiat için düşündüğü “Tanrı evreni yaratıp ilk hareketi sağladıktan sonra, saat gibi kendi kendine işlemeğe terk etmiştir” şeklindeki mekanistik dünya görüşüyle paralellik taşıyor (Bodur, 1991: 98).

2.1. Metodik Yaşantı

Weber’e göre, tipik kapitalistin özellikleri olan “kılı kırk yarmak”, “hesaplı - kitaplı olmak”, dakiklik ve metodiklik gibi pratikler Manastır²’ın asketik kültüründen geliyor. Asketizm (riyazetçilik) özünde hayata metodik yaklaşmayı ifade ediyor.

Weber’e göre, ilk metodik ve disiplinli yaşantı dini ortamlarda başladı. Bu ortamların en tipik örneği Manastır’dır (Duran, 1993: 49). Manastır, sahip olunan hayatın metodik bir şekilde, yalnızca Tanrının rızası yolunda harcandığı yerdir. Asketizm, bu ortamların ürünüdür. Tarih, asketik (riyazi) hayatın metodik pratikleri ile çok başarılarla sahne olmuştur. Batı iktisadî gelişmesi bunun en özgün örneği sayılabilir.

Dinler tarihi bir anlamda din ile dünya arasında gidiş - gelişlerden ibarettir. Dünya ile ahretin kesişmesi denge ve sükûneti ifade ediyor. Bir tarafın ‘denge

² Manastır: Başlangıç dönemlerinde, dini bir hayata kendilerini adanmış ve dinin hükümlerine göre yaşadığı her alanda nefsinin kontrol altında tutan insanların oluşturduğu cemaattir. Manastır kurumunun aslı Doğu’dur, Hıristiyanlığın özgün malı değildir (Arslan, 1993: 5).

(itidal)'den ayrılarak kendi kutbuna yönelmesi, diğer tarafı aksi bir tepkiyle kendi kutbuna itmiş olur. Nitekim, bütün dinsel hareketler, teveccühlerin bütünüyle dünyaya yöneldiği fetret (bunalım) dönemlerinde ortaya çıkıyor (Toynbee, 1978: 356).

Hıristiyanlığın özellikle ilk dört yüzyıllık döneminde, Grek-Romen toplumunun erdemlerini yitirmesi ve bütünüyle dünyaya yüksünmesine tepki olarak, bir kısım insanlar Aziz Benedick (480-543) öncülüğünde karşıt bir eğilimle dünyaya sırtlarını çevirmiş, manastıra kapanmıştı (Arslan, 1993: 5). Nitekim, manastır hayatında egemen ideal, din uğruna dünyevi olanı feda etmektir.

Batı Orta Çağ manastırları metodik olarak yaşayan tek örgüt idi, burada yaşayan rahipler metodik olarak çalışır, amaçlarına rasyonel araçlarla ulaşmaya gayret ederdi. Saatler sadece onlar için çalardı, ibadet için günün saatleri sadece onlar için dakikalara bölünmüştü. Manastır topluluğunun ekonomik etkinlikleri de bütünüyle rasyoneldi (Weber, 1961: 364). Rahipler, hayatını tamamen iradî bir eylemle, son derece disiplinli ve düzenli şekilde tanzim ediyor, milim milim bir yaşantı modunu esas prensip olarak benimsiyor. Öyle ki, hayatın her anı, sınırları çok iyi tespit edilmiş zaman dilimlerine ayrılmıştır. Gündelik hayatın akışı eksiksiz belirlenen dakikalar, hatta saniyeler üzerinde dizayn edilmişti. Bir dilim, beş zeytin tanesi yenilecekse tam o kadar yeniyor. Bu tarz hayat düzeni kişinin benliğinde düzenin, disiplinin ve metodik yaşantı modunun yapılaşması ve kurumlaşmasına neden oluyor, savruk ve sorumsuz yaşantı kişinin hayatında son derece marjinal kalıyordu (Duran, 1993: 49).

Orta Çağ'da bu rasyonel hayat modu sadece manastır topluluğuyla sınırlı kalmıştı. Din seçkinleriyle (rahipler) geniş kitle arasındaki manastır duvarlarının Reformasyon hareketi ile ortadan kalkmasıyla, daha önce din seçkinlerine mahsus olan riyazi (asketik) hayat sosyal hayata taşınarak kamusallaşıyor. Batı'ya özgü olan manastırlar değil, manastır yaşamının toplumsallaşmasıdır.

2.2. Aktif Riyazet

Bir dönem, kendine göre haklı nedenlerle dünyaya bütünüyle sırtını dönen ve ondan uzaklaşan çevrenin aşırılığı (ifrat) zaman içinde tefritini yaratıyor.

Ruhani sınıf (Rahipler) dünyaya karşıt misyonunu kilise örgütünün gücünü de arkasına alarak halka dayatmak istiyor. Bu etkiye tepki olarak geniş toplumsal kesimler uhrevi olana sırtını dönüp var gücüyle dünyaya yöneliyor. Refor-

masyonun protest hareketiyle kilisenin baskısı parçalanıp bir kenara itiliyor. Sekülerizasyon veya *dünyevileşme* olarak adlandırılan bu süreç aslında dini reddetmek değil, onun belli bir yorumsal niteliğine itiraz olarak ortaya çıkıyor. Fakat, sonradan dünyaya yönelmek noktasında kantarın topuzu kaçırılmış oluyor.

Sekülerleşme (dünyevileşme), bu açıdan dinsel eylemin uhrevi neticeler için değil dünyevi refah için yapılmasının hoş karşılanması, dünyevi bir *verim* üretme işlevinin onanmasıydı. Weber'in tezi de bu minval üzeredir: Ona göre modern kapitalizm, asketik Hıristiyanlığın iktisadî gelişme için gerekli güdüleri temin etmesiyle ortaya çıkıyor. Bu sonucu yalnızca Batı'ya ve Modern Dönem'e özel kılan şey aktif riyazetti (Aktaran Duran, 1993: 49).

Kapitalizmin önemli bir niteliği olan metodik hayat, manastırın asketik (riyazi) yaşantısına dayanıyor. Weber'e göre, riyazet (askete), insan yaradılışından ham, kaba sevk-i tabileri söküp atmaya yönelen, günün her dakikasına - ibadet niyetiyle de olsa- hakkını veren, metodik bir nefis murakabesi, rasyonel yaşama biçiminin bir çeşit prototipidir (Ülgener, 1991: 48).

Çoğu dinlerin saf değeri dünyayı reddetmiyor, aksine dünya ve ahiret dengesini gözetiyor. Denge zamanla ihmal edilerek bozuluyor. Bir kaç istisna dışında peygamberli ya da peygambersiz bütün gelişmiş dinler, başlangıçta kutsal değerleriyle (dogması) bu dünyanın somut nimetlerine işaret etmektedir. Yalnızca, din üstatları (asketikler ve keşişler, sufiler ve dervişler) bu dünyanın sağlık, refah, uzun ömür gibi somut nimetlerine kıyasla “öbür dünyaya ait” şeylere yöneliyor. Öbür dünyaya ait amaçlar, yalnızca öte-dünyaya odaklanarak gerçekleşemez (Weber, 1993: 237). Çünkü, öbür dünya bu dünyadaki tavra göre belirleniyor. İnsanın, Tanrı katında kendini ispatlamasının (samimiyetini göstermesinin) yolu dünyada göstereceği performansla bağlıdır. Nitekim, dünya ahiretin mezrası değil midir? Püritenlerde kişinin kendini (bir iş adamı olarak) kanıtlamış olmasının verdiği ilahî huzur hâli, bu asketik dinin (Protestanlığın) kutsal değerleri arasında psikolojik bakımdan temel amaçtı (Aydın, 1993: 49).

Kurtuluşçu dinlerin en önemli iki kavramı “yeniden doğuş” ve “kurtuluş” tur. Vecd (istiğrak) ile yeni bir ruh geçici olarak mistizmde de kazanılabilir, fakat yeni bir ruha planlı ve yöntemli bir asketizmle sürekli olarak sahip olunabilir.

Her dinin yeni doğuş hâli, o dini benimsemekte en önde gelen tabakanın karakterine uygundur. Her toplumsal tabakanın kendini ispatlama düzlemi de az - çok farklıdır. Kahraman ruhlu şövalyelerin, yöneticilerin, ekonomik tedarik sınıflarının, örgütlenmiş bir hiyerokrasinin veya kibar aydın tabakalarının

dinde kendini ispatlama tarzları birbirinden farklıdır (Weber, 1993: 241). Weber'e göre, bütün siyasal bürokrasiler (yönetici sınıf), dinsel görevleri yurttaşların ve statü gruplarının resmi ve toplumsal yükümlülüklerinden ibaret görme eğilimine sahiptir. Bürokrasilerin belirleyici olduğu yerlerde dinler, kuralcı ve şekilci bir karaktere bürünüyor. Şövalye ruhlu savaşçılar tabakası için doğal olan, tümüyle dünyevi çıkarları kollamak ve her türlü "mistisizm"den uzak kalmaktır. Hiyerokrasi, profesyonel biçimde ruhların tedavisine yönelirken, köylüler dinin pratiklerini büyüye boğuyor. Zanaatkâr, tüccar, evde üretimi örgütleyen girişimcilerin (ilk burjuva tipi) davranışlarında ise *pratik akılcılık* ortak eğilimi oluşturuyor. Bu tabaka, hayatları nispeten doğaya bağımlı olmadığından bir ahlâki ve rasyonel hayat düzeni kurma imkânına sahiptir. Nitekim, irrasyonel gelenekçiliğin zincirini kırabilecek istidada sahip olanlar bu tabakadır. Fakat, bunu başarabilmek biraz da referans alınan dinin niteliğine bağlıdır. Bu bağlamda dinler, "model dinler" ve "misyonerlik dinleri" olmak üzere iki gruba ayrılıyor (Weber, 1993: 243):

Model dinler, kurtuluş yolunu örnek bir hayat sürmek ve genellikle tefekkürü ve hareketsiz coşku içinde yaşamakta arıyor.

Misyonerlik dinler³ ise emirlerini dünyaya bir Tanrı adına tebliğ etmeye yöneliyor. Doğal olarak, bu emirler ahlâkidir ve çoğu kez aktif bir asketizmi içerir. Misyonerlik dinlerinde müminler, kendilerini ilahi güçten bir parça olarak değil, Tanrı'nın aleti olarak görür. Zerdüşt dini soylu ve köylülere, İslâmiyet ise mücahitlere yöneliyor. Bu iki din, aslında Musevilik ve ilk Hıristiyanlık öğretileri gibi aktif karakterlidir. Budizm, Taoizm, Neo-Pisagorculuk, Gnostisizm ve Sufizm propagandaları ise aktif karakterli değildir. Oysa, misyonerlik dinlerinin bazı emirleri kesinlikle iş ve meslek tabanlarına dayanıyor (Weber, 1993: 244).

Serbest iş yapan kentli tabakaların güçlü olduğu, kast bölünmeleri ve tabu bağlarının olmadığı şartlar misyonerlik dinleri için münbit ortamı oluşturuyor. Bu ortamda tercih edilen dinsel tavır, kibar aydın tabakalarının etkilediği dinlerde en yüksek değer olan Tanrı' dan bir parça olmak ya da benliğini Tanrı'ya teslim etmek yerine, aktif bir asketizme ve Tanrı'nın *gereci* olma fikriyle beslenen, onun da arzuladığı bir *çalışma* ya dönüşebiliyor. Batı'da aktif asketizm, daima tefekkürü mistizm ve orgiastik ve hareketsiz vecde üstün geliyor (Weber, 1993: 244).

³ Mesajını her tarafa, herkese yaymaya çalışan dinlere misyoner dinleri denir. Misyoner dinler: Hıristiyanlık, İslâm ve Budizm'dir (Tümer, 1988: 209).

Bir din *doktrininin* özerkliği bulunuyor. Meselâ, Kalvinistler'in "alın-yazısı" inancı.. Akılcı dinlerin pragmatizmi, belli ortamlarda pratik bir yaşam biçiminin kabul edilmesinde çok etkili oluyor. Yaşam biçiminin yönü nerede tümüyle rasyonalize edilmişse, bu kesinlikle rasyonalizasyonun yöneldiği yüksek değerlerin eseri oluyor. O halde, değer yargılarını ve tutumları belirleyen dindir. Fakat, dinsel yargılar, ahlâki bir rasyonalizasyon yapabildiği sürece etkili oluyor ve çok kere de kesin sonuç veriyor (Weber, 1993: 245).

İnsanlar dinsel beceri bakımından farklı kabiliyetlerde yaratılmıştır. Bu gerçek, en katı ifadesiyle Kalvinistler'in alın-yazısı doktrinindeki *Tanrı lütfünün seçiciliği* düşüncesinde yer buluyor. Herkes şamanlar, keşişler ve asketikler gibi olamaz. Böyle koyu dindarlık toplumda *statü tabakalaşması* yaratır. Sonuçta, kitlenin dini (halk dini) ile seçkinlerinin dini (seçkin din) arasında bir farklılık ortaya çıkar (Weber, 1993: 245). Bu konuda başka ayırım da, "resmi din" ile din ustalarının "mistizmi" arasındaki ayırımdır.

Bir toplumda kurumsal dini temsil eden din adamı ve uzmanları ile halk dinini temsil eden din ustaları arasında doğal bir gerilim bulunur. Kilise ile asketikler, ulema ile dervişler arasındaki gerilim gibi..

Din ustaları, kitlelerin maddi manevi desteğini sağlamak ve sürdürürebilmek için isteklerini günlük hayatın elverdiği dinselliğe uyduruyor. Bu uydurma zorunluluğu dinin kitabiliğinden nispeten uzaklaşmayı doğuruyor. Din ustalarının kitabi dinden verdikleri ödünün niteliği, dinin günlük hayatı nasıl etkilediği açısından çok önemlidir. Meselâ, doğu dinlerinin ustaları kitlelerin büyüsel bir gelenek içinde saplanıp kalmasına rıza gösteriyor (Weber, 1993: 246).

Din ustalarının iktisat ahlâkı üzerindeki etkisi çok büyüktür. Ustaların yaydığı dinler genellikle "model" ve "pratik" dinlerdir. Fakat, din ustalarının iktisat ahlâkını etkilemesini sınırlayan ve yönlendiren iki etken bulunuyor (Weber, 1993: 246). Din ustalarının tabi olduğu din model din ise toplumsal ahlâk rasyonelleşip verim üretmiyor. Çünkü, tefekkürücü ve coşkucu dinler ekonomik hayata iyi gözle bakmıyor. Mistik ve coşkucu haller kişiyi günlük hayat ve onun gereklerinden uzaklaştırıyor. Bu bağlamda, din ile dünya ve günlük hayat, din ustalarının yaşadığı dinle halkın yaşadığı din, din ustaları ile kitle arasında hiç bir köprü kurulamıyor. Bu durumda, ustaların yaşadığı din büyük kitlenin gündelik hayatını yönlendiren değer ve davranışlarına sirayet edemiyor (Weber, 1993: 247). Weber, betimlenen karşıtlığı *mistizm* (tasavvuf) veya *pasif riyazet* ideal tiplerleriyle açıklıyor.

Dünya hayatının Tanrı'nın iradesine göre şekillendirildiği asketik tarikatlar mistizmden farklı sonuçlar doğuruyor. Bu yeni sonucu *aktif riyazet* olarak adlandırmak mümkündür (Weber, 1993: 248). Aktif riyazetin kendiliğinden gerçekleşebilmesi için iki şart gereklidir: Birincisi, yüce ve kutsal değer mistik nitelikte olmamalıdır. Sonsuza kadar var olabilecek dünya üstü bir varlıkla birleşmeyi öngörmemeli, kendinden geçmekle ulaşılabilecek mistik bir birlik halini gerçekleştirmemelidir. İkincisi ise, bir inanç sistemi ayinsel olmamalı, sırf büyüsel işlemlere ve salt ruhani türden ibadetlere dayanmamalıdır. Çünkü, bunlar bir bütün halinde algılanması gerekli hayatı, yalın biçimlere indirger, soyutlar ve göreceleştirir (Weber, 1993: 247).

Dinler, kuruluşları itibarıyla dünya ve öte-dünya mutluluğunu vaat ediyor. Dinlerin bir kısmı dünyayı maddi varlığı ile toptan inkâr etmesine karşılık, diğer kısmı yalnızca insanın dünya ile (gönül) bağ ve ilişkisine eleştiri getiriyor.

Birinci kısım insanlara göre, dünya kötü ve nefrete layıktır, dünya ve onun değerleri (umurları) insanları günaha sokan ve Tanrı'dan uzaklaştıran unsurlardır. Bu anlayışla, dünyadan kaçmak adını aslında dünyanın meydan okumasına gizli bir boyun eğiş, kendini onun insafına terk ediş söz konusudur. Buna uygun davranış, dünyanın iyiliklerine de kötülüklerine de rıza, kabul, kaderine teslimdir. Teslimiyetçi ve tevekkülcü olan bu zihniyete *mistizm* deniyor (Weber, 1993: 248).

2.2.1. Mistizm ve Aktif Riyazet⁴

Aktif asketikler dünyaya getirdikleri yorum ve aldıkları tavırlarla mistiklerden ayrılıyor. Çıkış itibarıyla, mistizm ve riyazetin (asketizm) her ikisi de dünyayı eleştiriyor. Fakat, aktif asketik, dünyanın bizzat kendisini değil, ona olan *ilginin* niteliğini eleştiriyor (Ülgener, 1991: 33). Çünkü, dünya dinsel açıdan ne kadar aşağı ve günahla yüklü bir gemi de olsa, insanın Tanrı'nın iradesine göre öte-dünyadaki konumu, bu dünyadaki yaşama pratiğine ve dindarca performansına bağlı olarak tecelli ediyor. Aktif riyazet, gurur ve güzellik, çılgınlık ve rüya, sırf dünyevi iktidar, dünyadaki kahramanlık gibi gafletlerden ötürü dünyayı tahkir ve tezyif ediyor. Böyle değerler, Tanrı hükümranlığının rakipleri (şirk) sayılarak reddediliyor. Ancak, tam da bu ret yüzünden içedönük tefekkürçülük gibi dünyadan kaçmıyor. Aksine, dünyayı Tanrı'nın buyruklarına göre rasyonalize etmek istiyor (Weber, 1993: 248).

⁴ Geniş bilgi için bkz. (Weber, 1978: 541-544).

Aktif asketizmde, müminler Tanrı'nın emirlerini eyleme dönüştüren Tanrı'nın *alet*leridir. Mistizmde ise düşünce yoluyla kutsal varlıktan bir parça olmak esastır. Amaç eylem değil, oluşturmaktır. Birey ise ilahi gücün aleti değil, *kabıdır* (Weber, 1993: 248).

Weber'e göre, mistizm ve aktif riyazeti birbirinden ayıran iki kriter vardır: *Dünya içi asketizm* (dünyevi çilecilik) ve *dünya dışı asketizm*. Asketizm, dünya içi (ya da dünyaya yönelik) ise aktif riyazet, eğer ahrete yönelik ise mistizm olarak teccüm ediyor (Aron, 1986: 378).

Mistiklere göre, eylem, öbür dünyaya ait iman halini tehlikeye düşürüyor. Aktif asketizmde ise, işlem alanı dünya içerisidir, akılcı aktif asketizm, dünyaya sahip çıkarken, orada vahşi ve zalim ne varsa, dünyevi bir işle uğraşarak, ehlileştirilmeye çalışıyor (*dünya içi asketizm*). Bu bağlamda, asketizm ile dünyadan kaçışın (tefekür yoluyla dünyadan kaçış) tüm sonuçlarını benimseyen bir mistizm arasında köklü bir karşıtlık bulunuyor. Gerçek hayatta bu ayrımlara net ve pür olarak rastlanmaz. İç içe geçmiş kategoriler arasında sürekli geçişler yaşanabiliyor, sentezler oluşabiliyor ve hatta tamamen zıt bir karaktere bürünebiliyorlar (Weber, 1993: 280).

Aktif asketizm, kulların kendi benliklerindeki zalimliği yenmek ve yok etmeye yönelirse, mistizmden farkı kalmayacaktır. Dünyanın düzenine ilişkin hiç bir eylemde bulunmayarak *asketizm yoluyla dünyadan kaçılmış* olunur. Böylelikle aktif asketizm, dış görünüş itibariyle tefekür yoluyla dünyadan kaçışa çok yaklaşıyor (Weber, 1993: 281).

Tefekürücü mistik, dünyadan kaçması gerektiği sonucuna varmaz ve dünya içi asketizmdeki gibi, dünya düzeni içinde kalmaya karar verirse aktif asketizmin dünyevi sonuçlarını verebilir. Weber buna, *dünya içi mistizm* diyor (Weber, 1993: 282). Osmanlı'nın kuruluşunda aktif rol oynayan Alperen Dervişler bunun örneği sayılabilir.

Sonuçta, mistizm ve aktif asketizm karşıtlığının uygulamada tamamen yok olabileceği ve kurtuluş arayışında iki türün kimi bileşimlerinin ortaya çıkabileceği unutulmamalıdır.

2.2.2. Mistizm ve Aktif Riyazetin Örnekleri

Hint dindarlığı, Çin örneğine aykırı bir şekilde dünyayı hem teorik, hem de pratik olarak ve en aşırı biçimde inkâr eden dini ahlâk sistemlerinin beşiği olmuştur. Nitekim, keşşilik, asketik ve tefekürücü sistemler ilk olarak Hindistan'da doğmuş ve orada gelişmiştir (Weber, 1993: 278). Yahudilik mistizmi ge-

liştirdi, ama Batılı tipte bir asketizmi hemen hiç işlemedi. Başlangıçtaki İslamiyet de açıkça mistizmi reddetti. Bu dinlerdeki derviş inançları, dünya üstü Tanrı ve yaratana bağlılık anlayışından çok başka kaynaklardan doğdu (Weber, 1993: 280).

Püriten mezhepleri dünya içi asketizmin mutlak öncüleridir. Dahası bunlar, evrenselci Katolik Kilisesi'ne - iradenin uygulanmasındaki zorlayıcılığına karşı- getirilmiş en tutarlı ve bir anlamda tek tutarlı antitezdir. Protestan (püriten) mezhepler, en güçlü bireysel çıkar olan toplum içinde saygınlık kazanma eğilimini iyi hasletleri geliştirme işinin hizmetine veriyor. Bireysel güdüler ve kişisel öz çıkarlar bütün sonuçlarıyla birlikte, burjuva Protestan Ahlâkı'nın korunmasının ve yayılmasının hizmetine veriliyor. Protestan Ahlâk sisteminin bu kadar derinlere işlemesinin ve kalıcı etkisinin nedeni bu olmalıdır (Weber, 1993: 275).

Luther, her ne kadar Protestan dönüşümün öncüsüyse de çoğu noktalardan -Aktif Asketik bir- püriten değildir. Çünkü onun öğretisi, birçok açıdan asketizmi dışlıyor. Lutheryen öğretilerde, dini hayata mistik kültür egemendir (Weber, 1985: 90).

2.3. Aktif Riyazetin Toplumsallaşması

Aktif riyazet metodik yaşama stili olarak manastırlarda rahiplere mahsus bir hayat tarzı iken, zamanla toplumsal hayata sirayet ederek toplumsal bir nitelik halini aldı. Aktif riyazetin toplumsallaşması Protestanlık mezheplerinin ortaya çıkışıyla paralellik arz ediyor (Duran, 1993: 50).

Katoliklik, katı alt-üst sınıfa ayrılarak din aristokrasisini oluşturuyor, günah çıkarmayı tekeline alıyor ve dinin toplumsallaşmasına izin vermiyor. Aktif riyazi hayatın da, başlangıçta dışarıya sıkı sıkıya kapalı manastır hücrelerinde yalnızca seçkin bir çevreye (virtues) has bir hayat tarzı olarak yaşandığı doğrudur (Ülgener, 1991: 40). Fakat, dinin toplumsallaşmasının önündeki dini aristokrasi Luther'in başlattığı reformlarla ortadan kalkıyor. Reformasyon hareketinin yaygınlaşmasıyla önceleri sadece seçkin (dini) sınıfın ahlâkı kodları olan riyazi ve disiplinli yaşantı bu defa kitlenin ahlâkı kodlarıyla özdeşleşiyor. Daha önceleri ahrete yönelik olarak başvurulan aktif riyazet, zamanla yön ve içerik değiştirerek dünyaya yönelen bir yaşantı tarzı haline geliyor. Sonuçta, asketik Protestanlığın ahlâkı değer ve pratikleri toplum katmanlarında yaygınlaşıyor. Dini yaşantı açısından insanlar manastırdan kurtularak kendi hayatlarının rahibi oluyor (Weber, 1961: 365-366 ve Özel, 1993: 65).

Asketik idealin dönüşümü Protestan topraklarda gerçekleşiyor. Özellikle, Amerika'daki gelişmeler göz alıcıdır. Weber'e göre, riyazet, yalnızca Batı'daki manastırlardan başlayarak aktif - rasyonel bir yaşama metodu haline geliyor. Kısaca, bu metodun dünya içine aktarılmasına ancak Protestanlığın bilinen dalları ile Batı şahit oluyor.

İktisadî hayattaki metodik yaşantının en ciddi etkisi ve yansıması, maliyet minimizasyonu ve kâr maximizasyonunda gerçekleşiyor. Müteşebbis birim maliyetin en düşük düzeyde gerçekleşmesi için gerekli tüm çalışmaları yapmakta, bu alanda matematikten ileri derecede yararlanmaktadır. Nitekim, iktisat bilimindeki *Marjinalizm* hareketi bu ruhun tipik bir yansıması olarak kabul edilebilir. Günümüzde iktisat bölümlerinde temel ders olarak okutulan *Mikro Ekonomi* disiplini söz konusu zihniyetin kristalize olmuş bir şekli olarak görmek yanlış olmayacaktır (Duran, 1993: 51).

Sonuç

Rasyonalizm, epistemolojik olarak düşünceyi deney ve gözlemden üstün tutan bir içeriğe sahiptir. Yaygın kullanımıyla, tutum ve davranışlarda duygusallıktan uzak, mantıklı ve hesaplı olmayı ifade ediyor. Kavramın Weber tarafından kullanılışı da ikinci anlama yakındır.

Weber'e göre, rasyonalizmin bir anlamı soyut, kuramsal düşünebilmek, diğer anlamı ise pragmatik bir amaca, mevcut imkan ve seçeneklerden en doğrularını tercih ederek metodik bir şekilde varmaktır. Yani, bir hedefe varmak için gelenek ve karizma duygudaşlığının etkisinden kurtulup pragmatik ve akli yöntemler kullanabilmektir.

Weber, Batı toplumlarının gelişme dinamiğini temelde "rasyonelleşme" ile açıklıyor. Batı ile ilgili "kapitalizm", "yönetim", "hukuk", "işletme", "muhasabe", "bürokratik örgüt" gibi hemen hemen her kavramını rasyonellik çıpa-sıyla değerlendiriyor. Ona göre, kapitalizm ekonomik düşünce ve aktivitele-rin rasyonelleşmesinin bir tezahürüdür.

Zihniyetin rasyonelleşmesinden (iktisadileşmesinden) önce iktisat ahlâkında geleneksel motifler egemendi. Geleneksellik endüstri ve ticarete atadan geldiği gibi bir değer atfedilmesine neden oluyordu. İktisadî hayatın rasyonelleşmesi yolunda ilk adım, gelenekle mücadele ile atılıyor.

Kapitalist iktisat zihniyeti gelenekçiliğe zıt bir karakter taşıyor. Pre-kapitalist dönemde kazanç ve kâr arzusu sosyal statüye hizmet ediyordu.

Kazanç yolları sömürü, yağma, angarya, vergi gibi vasıtalar. Modern Kapitalizmde ise kazanç ve kâr ibadet niyetiyle bir meslek içerisinde düzenli ve disiplinli çalışmayla elde ediliyor. Sahip olunan zenginliğin statü onuru için harcanması püritenin sahip olduğu züht anlayışına aykırı görülüyor.

Kapitalist zihniyet, çoklarının sandığı gibi, sınırsız kazanç ve sömürü hırsı değildir. İnsanın ontolojisiyle ilgili bu duygular tarihin her devrinde var olmuştur. Batı kapitalizmi için yeni olan, düzenli bir *meslek* çatısı altında rasyonel-metodik çalışmayı kendine vazgeçilmez bir hayat ilkesi ve felsefesi haline getirmiş, tüketim ve gösterişten çok tutum ve hesaplılık tarafına yatkın vazife ve iş adamı tipidir. Bu işadama dünden farklı olarak kâr ve kazancını tutumlulukla yarına devretmek zihniyetine sahiptir.

Pre-kapitalist dönemde, mütevazı bir hayat seviyesinde dengeye gelen bireyler, bu dengeyi sürdürebilecek birikime veya sabit gelire sahip olduğunda derhal çalışmasını azaltmakta, hatta çalışmaktan vazgeçmektedir. Kapitalizmin yığmacı zihniyetine ters düşen bu feodal davranış kalıpları, Protestan Ahlâk ile ortadan kalkıyor. Protestanlık böylece birinci zihniyeti rasyonelleştirerek ikinci zihniyeti yaratıyor.

Protestanlık genel olarak toplum hayatını, özel olarak iktisadî hayatı rasyonelleştirmekle modern kapitalizmi yaratıyor. Weber'e göre, ilk metodik ve disiplinli yaşantı dini ortamlarda, manastırlarda başlıyor. Metodik yaşantının dini bazını "aktif riyazet" oluşturuyor. Yıllar yılı hayatın riyazi (asketik) bir şekilde sürüp gitmesi rasyonel-metodik hayatın yapılaşmasını sağlamakta, böylelikle savruk ve sorumsuz yaşantının kişi hayatında son derece "marjinal" kalmaktaydı.

Aktif riyazet veya metodik yaşama biçimi manastırlarda rahiplere mahsus bir hayat tarzı iken, zamanla yaygınlaşıp toplumsallaşıyor. Aktif riyazetin toplumsallaşması Reformasyonla, Protestanlık mezhebinin ortaya çıkmasıyla mümkün oluyor. Protestanlık öncesi dini düşüncede servet, insanı Tanrı'dan uzaklaştıran bir kir olarak algılanıyordu. Protestanlık ve özellikle B. Franklin'in yeni yaklaşımıyla servetin bir "kir" değil, aksine Allah'a yaklaş-tıran bir araç olduğu yaklaşımı yaygınlaşıyor.

Reformasyon hareketinin yaygınlaşmasıyla önceleri sadece seçkin (din) sınıfın ahlâkı kodları olan riyazi ve disiplinli yaşantı bu defa kitlenin ahlâkı kodlarıyla özdeşleşiyor. Daha önce ahrete yönelik olarak başvuru olan aktif riyazet, zamanla yön ve içerik değiştirerek dünyaya yönelik bir yaşantı tarzı haline geliyor. Çünkü, Asketik Protestan dogma uygun bir ahlâkı davranış

yaratarak toplum katmanlarına yayılıyor. İnsanlar, manastırlardan kurtulup kendi hayatlarının rahibi oluyor.

Modern kapitalizm kapitalist iktisadi zihniyetin ürünüdür. Kapitalist iktisadi zihniyeti ise, Protestan Ahlâkı'nın Burjuva orta sınıf Ahlâkı'na dönüşmesi sonucunda ortaya çıkıyor.

Kaynakça

- ACAR, M. (1993), "İslâm, Protestanlık ve Modern Kapitalist Gelişme", **Bilgi ve Hikmet**, Güz Sayısı, 105-108.
- ARON, R. (1986), **Sosyolojik Düşüncenin Evreleri**, Çev. Korkmaz Alemdar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ARSLAN, A. (1993), "Sekülerizm, Akleden Kalbin Parçalanışı", **Bilgi ve Hikmet**, Bahar, 3-11.
- AYDIN, M. (1993), "Protestanlık ve İslâm", **Bilgi ve Hikmet**, Bahar Sayısı, 43-44.
- BAŞGİL, A. F. (1942), **Esas Teşkilat Hukuku**, İstanbul: İ. Ü. H. F. Talebe Cemiyeti Yayınları, Cilt II.
- BENDIX, R. (1972), "Max Webers Soziologie heute", **Max Weber Sein Werk und seine Wirkung**, (Herausgeber. Dirk Käsler), München: Nymphenburger Verlagshandlung GmbH, 50-67.
- BODUR, H. E (1991), "Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No. 10, 80-108.
- BOLAY, S.H. (1990), **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, Ankara: Akçağ Yayınları, Gözden Geçirilmiş 5. b.
- ÇELİK, Ö. (1993), "Modern İdrakin Tabii Hâsılası", **Bilgi ve Hikmet**, 2. Sayı, 67-73.
- DURAN, B. (1993), **İktisat Tarihi**, (Yayınlanmamış DersNotları), Bilecik: Dumlupınar Üniversitesi Bilecik İİBF.
- ELİBOL, S. (1983), **İnanç ve Kültür**, Ankara: Birlik Yayınları.
- HEINS, V. (1990), **Max Weber zur Einführung**, Hamburg: Edition SOAK im Junius Verlag.
- KALBERG, S. (1981), "Max Webers Typen der Rationalität. Grundsteine für die Analyse von Rationalisierung – Prozessen in der Geschichte", **Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handels**, Stuttgart: (Herausgeber: Walter M. Sprondel und Constans Seyfarth), Ferdinand Enke Verlag Stuttgart, 9-38.
- KÄSLER, D. (1972), "Einleitung", **Max Weber Sein Werk und seine Wirkung**, (Herausgeber: Dirk Käsler), München: Nymphenburger Verlagshandlung GmbH, 7-35
- ÖZLEM, D. (1999), **Max Weber' de Bilim ve Sosyoloji**, İstanbul: Küyerel Yayınları, 2. Basım.
- PARSONS, T. (1981), "Rationalität und Bedeutsamkeit im Alltagshandeln. Zur Schützchen Lösung eines Weberschen Problems", **Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handels**, (Herausgeber. Walter M. Sprondel und Constans Seyfarth), Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag Stuttgart, 81-92.

- POPPER, K. (1989), **Açık Toplum ve Düşmanları**, Çev. Harun Rızatepe, 2. b., İstanbul: Remzi Kitapevi, Cilt II, .
- RODINSON, M. (1978), **İslam ve Kapitalizm**, Çev. Orhan Suda, Gözden Geçirilmiş Yeni Basım, İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- TOYNBEE, A. (1978), **Tarih Bilinci**, Çev. Murat Belge, İstanbul: Bateş Yayınları, Cilt II.
- TURNER, B.S. (1991), **Max Weber ve İslâm**, Çev. Yasin Aktay, Ankara: Vadi Yayınları.
- TÜMER, G. ve A. KÜÇÜK (1988), **Dinler Tarihi**, Ankara: Ocak Yayınları.
- ÜLGENER, S. F. (1991), **Zihniyet ve Din**, İstanbul: Der Yayınları.
- WEBER, M. (1993), **Sosyoloji Yazıları**, Çev. Taha Parla, 3. b., İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Weber, M. (1985), **Protestan Ahlâk ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev. Zeynep Aruoba, İstanbul: Hil Yayınları.
- Weber, M. (1978), **Ekonomy and Society I**, (Almanca'dan İngilizce'ye çev. Ephraim Fischeff) London: University of California Press, Berkeley, Los Angeles.
- Weber, M. (1961) **General Economic History**, (eds. Frank H.Knight), translatö London: Collier Macmillian, Hellman M. Palyi.